

BEVEZETŐ

Folyóiratunk e száma válogatást közöl a civil társadalom nemzetközi szakirodalmából. A téma és a vele kapcsolatos vita áttekintése helyett azonban csak arra vállalkozhatott, hogy némi betekintést nyújtson abba a rendkívül gazdag és szerteágazó problémakörbe, amelyre a civil társadalom elmélete reflektál.

A téma reneszánsza – amelynek kezdete körülbelül 15–20 évvel korábbra nyúlik –, alátámasztani látszik azt a nézetet, miszerint a civil társadalom és a politikai állam viszonyának kérdése mindig akkor kerül (a szakmai és szélesebb) érdeklődés homlokterébe, amikor a társadalom olyan mély és általános válságba jut, hogy az állam alkalmatlannak bizonyul arra, hogy a felgyülemlett problémákat orvosolva az elvárásoknak megfelelően lássa el funkcióit. Nyugaton ez a jóléti állam krízisével esik egybe, Keleten pedig a magukat „ésszerűekkel legitimáló” szocialista rendszerek általános válságával. Ez utóbbiak, lévén képtelenek – a pártállam ideológiai, gazdasági, politikai, adminisztratív stb. béklyói folytán – megfelelni a kor követelményének és kihívásainak, egyre inkább a történelmi színtér peremére sodródnak. Az immár elkerülhetetlenül kibontakozni látszó reformtörekvések és folyamatok akarva-akaratlanul felszínre hozzák a civil társadalom megszerveződésének, államhoz való viszonyának, a demokratizálódásnak, a képviselői rendszernek, a pluralizmusnak, a jogállamnak, az emberi szabadságjogoknak a kérdését – mindazokat a területeket és problémákat tehát, amelyek a pártállam szigorú ellenőrzése és „éjjeliőr” szerepe folytán nem, vagy csak részlegesen, esetleg rejtetten érvényesülhettek. A téma aktualitása tehát nyilvánvaló.

Ugyanakkor azonban elméleti relevanciája is vitathatatlan. A civil társadalom (közélről sem egységes) elmélete mára már komoly interdiszciplináris vizsgálódások eredményeit szintetizálja. A téma filozófiai, szociológiai, politológiai, gazdasági, eszmei és politikai stb. vonatkozásai egyaránt kirajzolódnak és elméleti feldolgozást nyernek. Elsősorban az eszmei és politikai töltés következtében különböző, sokszor egymással szembenálló nézetek és irányzatok jönnek létre egyrészt – feltételesen és leegyszerűsítve: – annak a közegnek és praxisnak a meghatározó ereje folytán, amelyre a szerzők reflektálnak, illetve tapasztalataikat alapozzák; másrészt viszont annak az elméleti tradíciónak a

hatására, amelyre építenek, vagy amelyet tagadnak. Az első esetet illusztrálandó, a közlésre kerülő anyagból E. Meiksins Wood tanulmányát emelhetném ki, aki (túl) élesen bírálja a „formális” demokráciát miközben a valós, „nem formális” demokráciáért száll síkra. Elemzése természetesen a tőkés társadalom kontextusához kötődik, ezért megglátásai és konklúziói a szocialista rendszerek perspektívájából elfogadhatatlannak tűnhetnek. Vajon megvalósítható-e a valós demokrácia formális, procedurális demokrácia nélkül? – vetődik fel a kérdés ott, ahol még a formális demokráciának sincsenek hagyományai. „Ha a szociális szempontból demokratikus tartalmat ismerjük el kizárólagos kritériumnak, ki a mérvadó annak megítélésére, hogy tartalmi szempontból mi tekinthető demokratikusnak és mi nem? Az eddig megvalósult szocializmusok az avantgárd pártot ruházzák fel a döntőbíró szerepével. Ám a szocializmus minden igazán demokratikus projektumának radikálisan meg kell kérdőjeleznie az effajta döntőbíráskodást, és meg kell teremtenie a formális és valós demokrácia közötti lényegi kapcsolatot.” (V. Pavlović)

A civil társadalom korszerű elméletei ugyanakkor revideálják a klasszikus marxizmus néhány alapvető tételét is. Elutasítják például – szinte teljesen egybehangzóan – az állam elhalására vonatkozó tételt, azzal a megindoklással, hogy pontosan körülhatárolt funkciókkal rendelkező, a társadalom érdekében és annak ellenőrzése alatt működő (még hozzá jól működő) államra mindenkoron szükség van, amely arra hivatott, hogy a jogrendet, a minden állampolgárra egyformán vonatkozó emberi szabadságjogok tiszteletben tartását, a polgári szféra autonóm működését stb. garantálja. A fentről lefelé szerveződő államhatalom helyett, amely ellenőrzése alatt tartja az egész civil társadalmat – tehát a „defenzív, védekező civil társadalom helyett – offenzív, alulról építkező, önszerveződő egyesületeit kiépítő civil társadalomra” (Ágh) van szükség, amely ellenőrzése alatt tartja, kontrolálja a hatalmat. A civil társadalom „projektuma” – melynek legalapvetőbb ismérvei a pluralizmus, a jogállam, a független és autonóm magán-szféra – azokkal a poszt-marxista elemzésekkel cseng egybe, amelyek elvitatják az államnak az áruterelés formáiból és osztályellentétekből való levezethetőségét (lásd pl. Pierson Offe-interpretációját).

A civil társadalom hazai irodalmára és a „projektum” megvalósulásának nehézségeire itt külön nem térünk ki, ezzel Losoncz Alpár foglalkozik tanulmányában.

S végezetül: polgári vagy civil társadalom? – vetődik fel a terminológiai kérdés. A hazai szakirodalomban mindkét terminus – szinonimaként – egyaránt használatos. Előfordulásukat, alkalmazásukat egyesek pusztán azzal magyarázzák, hogy a vonatkozó hazai nyelvterületre merről, mely idegen nyelvterületről érkezett és honosodott meg a terminus. „Zavart keltő már maga a *civil* társadalom (*civilno društvo*) terminus is, amellyel egyszerre és minden megindoklás nélkül a szlovén *civilna družba* kifejezést kezdték el fordítani, amelyet korábban szokás szerint és helyesen *polgári társadalomként* (*građansko društvo*) fordítottak. (Egyébként a szlovén *civilna družba* és a horvát/szerb *građansko društvo* is minden bizonnyal a megfelelő idegen nyelvű kifejezések fordításából alakult ki, azon nyelvekből, amelyekben a fogalom régebbi tradícióval rendelkezik; a fogalom kialakulására feltételezhetően a német *bürgerliche*

Gesellschaft terminusnak volt döntő hatása, amelyet horvát/szerbre *građansko društvo*-ként szlovénre – amely nyelven a polgári = civilen – *civilna družba*-ként fordítottak) – állapítja meg Zoran Pokrovac a Pogleđi 1988/1-es, civil társadalomról szóló tematikus számában. Ugyanakkor hangot ad a kételynek is arra vonatkozóan, hogy ez a kérdés valóban és kizárólag csak terminológiai jellegű-e. Amennyiben nem fogadható el, hogy a polgári társadalom és a civil társadalom (*građansko društvo* és *civilno društvo*) szinonimák, érvekkel kellene alátámasztani, indokolni egy új terminus bevezetését, elhatárolva azt a régítől – szögezi le. Ehhez kapcsolódva Fritz Tamást idézném, aki viszont világosan utal a két fogalom/terminus közötti tartalmi különbségre is:

„Először is érdemes felfigyelni a szóhasználat változására, vagyis arra, hogy a polgári társadalom mára átalakult – nem kevéssé angolszász politológiai hatásra – civil társadalommá. Feltehető a kérdés, ugyanaz vagy nem ugyanaz a két kategória? Azt hiszem, a válasz igen is, meg nem is. Egyfelől igen, mert a civil társadalom is tartalmazza az autonóm módon tevékenykedő individuumok összességét, ám másfelől nem, mert éppen a *civil* szó előtérbe kerülése az állampolgári tevékenységre, aktivitásra helyezi a hangsúlyt, tehát a *citoyen*-létre. Azaz a civil társadalom a polgári társadalomnál megítélésem szerint annyiban szűkebb, amennyiben éppen a korábban a polgári társadalom legfelsőbb szférájának nevezett társadalmi szintre helyezi a hangsúlyt. Arra az érdekképviselői-államirésztvételi szintre, amely szervezetenként-intézményileg garantált működést folytat a polgári társadalom védelméért, fennmaradásának érdekében. Ezek az érdekképviselői-államirésztvételi-befolyásoló intézmények a letéteményesei az állam demokratikus működésének, s ezen keresztül a polgári társadalom civil társadalommá válásának – azaz annak, hogy a polgár (a *bourgeois*) *citoyenné* válhasson, s ezáltal *megőrizhesse* (!) polgári létét is.

Nem véletlen, s nem is ésszerűtlen tehát az, hogy a polgári társadalom után a civil társadalom fogalma *szűkebb értelmezésben* elsősorban az állammal demokratikus kapcsolatban álló intézményi szférát tartalmazza, s csak ezen keresztül a tágabb értelmű polgári társadalmat. Nem véletlen, hiszen ez az intézményi szféra alkotja a polgári, állampolgári lét „velejét”, ez a szféra hozhatja létre és működtethet folyamatosan egy demokratikus társadalomberendezést.” (Kritika, 1989/2.)

A civil társadalom irodalma Nyugaton, az utóbbi időben pedig különösen Keleten egyre gazdagabb és szerteágazóbb. A termékeny viták és elméleti vizsgálódások (de a reformfolyamatok elindította átstrukturálódások is) minden bizonnyal további új szempontokkal, momentumokkal gazdagítják, és természetesen alakítják is majd a civil társadalom elméletét. A témát folyóiratunk sem tekinti lezártnak.

Á. B. Gy.